

ONA TILI FANINI O'QITISHDA IMLOVIY SAVODXONLIKKA DOIR AYRIM QAYDLAR

Lolayeva Ozoda

Termiz davlat universiteti

O'zbek filologiyasi fakulteti 1-kurs bakalavr

Annotatsiya: *ushbu maqolada O'rta ta'lim maktablarida ona tili fani darslarida fanning o'qitilishiga doir qarashlar aks etgan, ya'ni fan doirasida o'quvchilarning imloviy savodxonligini oshirish uchun o'qituvchi oldiga qo'yiladigan talablar yoritilgan hamda ularning yechimlaridagi imloviy lug'atlarning tutgan o'rni haqda xulosalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *ona tili fani, imloviy savodxonlik, imlo lug'ati, imlo qoidasi.*

Til mavjud ekan, so'z uning libosidir. So'zlayotgan so'zimiz, yozayotgan jumllarimiz bexatoligi ana shu libos ko'rkamligini belgilaydi va xato qilmaslik uchun esa imlo qoidalardan boxabar bo'lish darkor. Shu ma'noda leksemalar va so'zlar doirasida imlo qoidalarining ishlab chiqilishi, tilimiz sofligini ta'minlashda o'ziga xos bosqich vazifasini o'tagan va bu boradagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Yozma savodxonlikka erishgan har bir individ quyidagi ko'nikma va malakalarga ega bo'lmog'i darkor:

- 1) orfografik savodxonlik;
- 2) punktuansion savodxonlik;
- 3) mustaqil fikrlar ketma-ketligida uzilmagan ijodiy matn tuzish savodxonligi;
- 4) davlat hujjatlaridan xabardorlik darajasidagi savodxonlik.

Har bir o'quvchiga o'qituvchi tomonidan 1-4 sinflar oralig'ida asosan orfografik hamda nisbatan oddiyroq nisbatga ega ijodiy matn savodxonlik doirasidagi ko'nikmalar berib boriladi, yuqori 5-11 sinflar oralig'ida esa barcha 4 kategoriyalarni o'z ichiga olgan ko'nikma va malakalar berib boriladi.

To'g'ri yozish qoidalari tilshunos olimlar guruhi tomonidan ishlab chiqiladi, jamoatchilik muhokamasiga havola etiladi va aprotatsiyadan o'tkaziladi. Ushbu jarayonlar o'tkazilagandan so'ng, imloviy qoidalari hukumatning ayni shu doiradagi mutasaddi tashkilotlari tomonidan tasdiqlanadi. Kishilar o'zaro yozishmalarida, rasmiy ish yuritishda, ta'lim jarayonida, madaniy-ma'rifiy faoliyatda tilning imlo qoidalariga amal qilishga majburdirlar⁴⁸. Leksemalar, so'zlar va affikslarning imlosida bir xillikning ta'minlanmasligi yozuvlar jarayonida har xillikni yuzaga keltiradi⁴⁹. Pivardida til qatlamida bir-birini tushunish imkoniyati asta-sekin yo'qola boradi. Shundan kelib chiqib, 1995- yilning 24-

⁴⁸ N. Mahmudov, A. Rafiyev, I. Yo'ldoshev. DAVLAT TILIDA ISH YURITISH. –T. Cho'lpon. 2007. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B. 128.

⁴⁹ Kholova M. Pech genres of texts and passport mete-metrics in the dialect corpus (Baysun district on the example of the sound "J" dialects) //Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. – 2020. – T. 12. – №. 6. – C. 1103-1107.

avgustida tasdiqlangan “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari”⁵⁰da harflar imlosi, asos va qo‘shimchalar imlosi, qo‘shib, chiziqcha bilan, ajratib yozish, bosh harflar imlosi hamda ko‘chirish qoidalari doir yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatilgan. Umumiy kesimda kirill yozuviga asoslangan o‘zbek yozuvi va lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosining qo‘llanishiga doir farqli holatlar ko‘zga tashlanadi. Masalan, fe‘l so‘z turkumining so‘zlashuv uslubiga oid – *япти* affiksi kel asosiga qo‘shilganda *келаяпти* shaklida yozish me‘yoriy holat hisoblansa, lotin grafikasiga asoslangan imloviy qoidalarga asosan transliterativ *kel(a)yapti* eshitilsa-da, *kelyapti* shaklida yozilishi me‘yoriy holat sifatida belgilangan. Ayni shu kabi orfografik qoidalardagi o‘zgarishlarni –dan affiksi orqali hosil qilinadigan takroriy so‘zlarning ni qo‘llash bilan bog‘liq holatda ham kuzatish mumkin. Ya‘ni: тошдан-тошга – toshdan toshga va hokazo.

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 5-9-sinflar kesimida «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari»dan samarali foydalanishni, kundalik qo‘llanmaga aylantirish o‘zining ijobiy natijasini ko‘rsatmasdan qolmaydi. Yozma nutqda birinchi navbatda uzviylik, davomiylik zarur va har bir so‘z jumlaning oldingisini to‘ldirib borishi, unga aloqador bo‘lishi lozim. Bir-biriga bog‘lanmagan fikrlar esa matnni o‘qiyotgan kishini chalg‘itadi⁵¹. Og‘zaki matn bilan yozma matnning orasida juda katta farq bor. So‘zlashuv nisbatan ma‘lum darajada oson va qulay hisoblanib, xayolga kelgan, hali miyada yaxshi shakllanib ulgurmagan fikrlar avtomatik tarzda tilga ko‘chadi, ya‘ni gapdan keyin gap quyilib kelaveradi. Yozma nutq esa fikrlashni talab qilib, matn yaratish jarayonida o‘quvchining mahorati oshadi. Bu haqda ona tili fanidan davlat ta‘lim standartida o‘quvchidan matn yaratish jarayonida o‘zbek adabiy tili grammatikasining me‘yor va imkoniyatlariga rioya qilish, so‘zlashuv nutqi bilan kitobiy nutq me‘yorlariga amal qilish, gapda so‘zlarni to‘g‘ri joylashtira olish, o‘zgargan tartib va inversiyalardan to‘g‘ri foydalana bilish kabi qobiliyatlarni egallash talab qilinadi⁵².

— Avvalo, har bir inson uchun og‘zaki va yozma nutqning ikkisi ham birdek zarur. O‘quvchilarning ba‘zilarida yozma, ba‘zilarida og‘zaki nutq ustunlik qiladi. Bu — tabiiy. Ularga qo‘yib bersak, ko‘pincha biror mavzuni muhokama qilish jarayonida yozib berishdan ko‘ra gapirishni afzal ko‘rishadi. Ammo bu o‘quvchilarning o‘z fikr-mulohazalarini ta‘sirli jumlar bilan ifodalashiga imkoniyat bermaydi. Shu bois, o‘qituvchi biror asar yoki mavzu haqida, albatta, o‘quvchiga yozma vazifa berishi kerak. Yozma nutqning ustunligi ko‘proq. O‘quvchi o‘z fikrini bayon etishda so‘zlarni tanlab-saralab, ma‘nosini tushunib ishlatadi. Xuddi shu holat bugun o‘quvchilarda susayib boryapti nazarimda. O‘quvchida og‘zaki nutq

⁵⁰ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlash haqida” 339-son qarori. <https://lex.uz/docs/-1625271>

⁵¹ Xolmanova Z. O‘zbek tili imlo qoidalari takomillashtirish davr talabi. O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. 2017. – B. 30-33

⁵² O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori: Umumiy o‘rta ta‘limning davlat ta‘lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida/ Hujjat kuchini yo‘qotgan " " 01.09.2020/ <https://lex.uz/acts/-316337>

madaniyatini shakllantirish uchun avval yozdirib, keyin unga hikoya qilib berishni mashq qildirishimiz maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarning og'zaki va yozma savodxonligini uyg'un ravishda oshirish maqsadida qiziqarli o'quv materiallari, didaktik o'yinlar, muammoli vaziyat va bahs-munozaralar bilan birga, to'g'ri yozishga o'rgatuvchi turli xil qiziqarli mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Shu ma'noda, ta'lim sohasi o'qituvchidan doimiy izlanishni, ijodkorlikni talab etadi.

O'quvchi kichik hajmli matnlarni yaxshi o'zlashtirib olishi uchun, unda matnni yaxshilab o'qish, mazmunida nimaga ishora qilinayotganini tushunish ko'nikmasini shakllantirish lozim.

Matnlar o'quvchilarning yozma nutq faoliyatini rivojlantirish, tushuncha va tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladigan mazmun kasb etishi kerak. Matn bilan ishlash jarayonida o'quvchilarga yozma nutqni rivojlantirishga oid vazifalar qo'yilishi o'quvchilarning nafaqat fikrlash qobiliyatini shakllantiradi, balki yozma nutq ko'nikmalarini ham rivojlantirib boradi.

Orfografik malakalarni o'rgatishda :

-eshitilgani kabi yoziladigan harflardan tashkil topgan so'zlarni yozishdan boshlash;

-ochiq va yopiq bo'g'inlarni tushuntirish;

-yozish va tagiga chizish;

-sodda uch bo'g'inli so'zlardan foydalanish usullarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Insho va bayon yozishda:

-rasmli mashqlar: rasm yuzasidan bir qancha savollar berish, rasmga yozma dialog yozish;

-vaziyatli mashqlar;

– matnga oid savollarga yozma javob berish, matnga yozma savollar tuzish, hikoyaga reja tuzish, qisqacha bayon qilish, nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'yish kabilar .

Orfografik malakalarni o'rgatish o'qitishning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi va umumta'lim maktablarida yozuvni o'rgatishning maqsadi hisoblanadi.

Tilga oid yozma bajariladigan leksik mashqlar so'zlarni — qo'shimchalar, o'zakni to'g'ri yozishni o'rqatishga xizmat qiladi.

Bunda:

-so'zlarni tahlil qilish mashqi;

-so'zlarni turli xil so'z yasovchi qo'shimchalar orqali guruhlariga ajratish mashqi;

-xatolarni topish va to'g'ri yozish mashqi;

-so'z yasash mashqlaridan foydalanish mumkin.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, yozma nutq savodxonlik darajasining katta bir omilidir. Chunki yozma nutqda grammatik, stilistik, imloviy xatolarga yo'l qo'ymaslik talab etiladi. Odam qanchalik ko'p yozsa, uning husnixati ham shunchalik chiroyli bo'lishi ma'lum. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda birgina harfni o'qituvchilar qayta-qayta yozdirishadi. Bundan maqsad esa — o'quvchining husnixati chiroyli bo'lishiga erishish va

savodxonligini oshirishdir. Bu esa, o'z navbatida, bilim sifatiga ta'sir etuvchi ikki omilning uyg'unlikdagi yutug'i hisoblanadi.

Imlo haqida to'liqroq ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun imlo haqida barcha yangiliklardan boxabar bo'lishimiz lozim.

IMLO (arab. — to'g'ri yozish) , orfografiya — so'z va gaplarning, so'z qismlarining fafika vositalari yordamida to'g'ri yozilishi; muayyan tildagi to'g'ri yozish qoidalari majmui. Bu qoidalar so'zlarning tovush tarkibi hamda so'z va uning morfologik tarkibining yozilishi, so'zlarni qo'shib yoki alohida yozish, bosh harflarni to'g'ri qo'llash, bog'in ko'chirish va b. bevosita yozuv bilan bog'liq bo'ladi. Shu bois Imlo qoidalari vaziyatga ko'ra o'zgarib ham turadi.

Kirill yozuvidagi o'zbek adabiy tilining Imlo qoidalari 1940-y. dan shakllana boshlagan bo'lsa, 1956-y. da mukammal qoidalar to'plami qabul qilingan. O'zbek adabiy tilida fonetik, morfologik, tarixiy-etimologik Imlo qoidalari ama qiladi. Fonetik yozuv Imlo qoidalariga muvo-fiq ayrim so'zlarning o'zak va ko'shimchalaridagi o'zgarishlar hisobga olinib, talaffuzga muvofiq yoziladi .

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARINI TASDIQLASH HAQIDA

O'zbekiston Respublikasining „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish tog'risida"gi Qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi: 1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlansin (ilova qilinadi). 2. Respublika vazirliklari, idoralari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarni joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqsinlar va amalga oshirsinlar. 3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat Matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo'llanma sifatida o'zbek tilining imlo lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralari ko'rsinlar. 4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va fan hamda Ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limlariga yuklansin. Vazirlar Mahkamasining Raisi

I. KARIMOV

Imlo ustida ishlash metodikasi. O'quvchilarda to'g'ri yozuv malakasini shakllantirish grammatik nazariyani va imlo qoidasini o'zlashtirishga asoslanadi. Imlo qoidalari bir so'znigina emas, balki umumiylik mavjud bo'lgan butun so'zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so'zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me'yorga muvofiq butun so'zlar guruhini yozish imkonini yaratadi. Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so'zlarning yozilishini bir xillashtiradi. Bu yozma ravishdagi aloqani yengillashtiradi va imlo qoidalarning ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlaydi. Imlo qoidalari grammatik, fonetik, so'z yasalishiga oid materiallarni ma'lum darajada bilmasdan turib o'zlashtirish mumkin emas. Grammatik nazariya imlo qoidalari uchun poydevor hisoblanadi. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda imlo qoidasi shu qoidaga asos bo'ladigan grammatik nazariyaga

bog'liq holda o'rganiladi. Masalan, shakl yasovchi qo'shimchalarning yozilishi haqidagi qoidalar "Ot", "Sifat", "Son", "Kishilik olmoshlari", "Fe'l" mavzulari ichiga kiritilgan. Materialning bunday joylashtirilishi grammatika bilan orfografiyani bir-biriga bog'liq holda o'rganishni ta'minlaydi.

Til har bir millat madaniyatining o'zagi va ko'zgusi, uning haqiqiy sarchashmasidir. Til bor ekan, millat barhayotdir. Shu sababli ham tilning saqlanishi xalq taraqqiyoti va kelajagini belgilaydi. Til xalqni birlashtiradi, tarbiyalaydi, o'qitadi, urf-odat, an'analarini saqlaydi. Tilni Onaga qiyoslanishi bejiz emas, inson o'z onasini ko'rmasdan, uning sof muhabbatini, mehrini tuymasdan yashay olishi mumkin emas. Bu fikrimizning isboti sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligi munosabati bilan so'zlagan nutqini keltirishimiz mumkin: «Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrlari qo'shiqlariga quloq tutsin.

Xulosa qiladigan bo'lsak, har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozimligini butun vujudimiz bilan his etishimiz lozim. Bunday vatanparvar harakatni barchamiz o'zimizdan, o'z oilamiz va jamoamizdan boshlashimiz bilanoq o'zbek tilini rivojlantirishga bevosita ulkan hissa qo'shgan bo'lamiz. Zero, buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy yozganidek: «Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on o'yinai hayoti tili va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur».

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1) Ona tili va adabiyot fani namunaviy o'quv dasturi. Toshkent. 2017)
- 2) O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari, T., 1956;
- 3) O'zbek tilining imlo lug'ati, T., 1995.
- 4) "O'zbek tilining iimlo lug'ati" 2003
- 5) Orfografiya o'itish metodikasi. Ma'ruza